

education

Department:
Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

**NATIONAL
SENIOR CERTIFICATE**

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA 1 (P1)

HUKURI 2008

TIMARAKA: 70

NKARHI: 2 WA TIAWARA

Papila leri ri na 9 wa tipheji.

SWITSUNDZUXO

1. Papila leri ri na SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A xi na xivutiso xa 1 xa xikambelantwisiso.

XIYENGE XA B xi na xivutiso xa 2 xa nkomiso/nkatsakanyo wa ndzima.

XIYENGE XA C xi na swivutiso swimbirhi, xa 3.1 na xa 3.2, swa ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi.
2. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
3. Sungula swivutiso swa xiyenge XIN'WANA NI XIN'WANA eka pheji YINTSHWA u tlhela u nkhwatihata emakumu ka xiyenge xin'wana ni xin'wana.
4. Tlula ntila loko u hetile nhlamulo ya xivutiso xin'wana ni xin'wana.
5. Tsala hi vurhon'wana (swi saseka no vonaka) u ri karhi u landzelela milawu ya mapeletelo, mahikahatelo na mavumbelo ya swivulwa.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO

XIVUTISO XA 1

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

Thabo Mvuyelwa Mbeki u velekiwe hi siku ra 18 Khotavuxika hi lembe ra 1942. U velekiwe exikarhi ka ndyangu lowu a wu ri na vana va mune. Vanhu vo tala va vona Thabo a ri munhu loyi a kotaka ku yimela timhaka ta yena na ku va munhu loyi a tlhariheke swinene. Ku ringeta ku ba mavala ya yingwe hi ta mi tshwetela swimbirhi-swinharhu hi nhenha leyi ya Muafrika wa xiviri. Loko hi ta eka swa tidyondzo ta yena, mi nga xisiwi, xiyisa lexi xi phendlile swinene. A hi nga ngeni ngopfu endzeni ka xivindzi xa manghenelo ya yena ya xikolo. Leswi swi nga swa nkoka leswi swi nga fanelangiki ku hi lahlekelala hi leswaku xiyisa lexi xi kumile digiri ya xona yo sungula hi lembe ra 1962 eyunivhesiti ya London. Xi tokotile hi dyondzo ya swa ikhonomi. Hi lembe ra 1966 xi haverile xidlodlo xa masitasi, eka yona dyondzo yoleyi ni yunivhesiti ya Sussex.

U sungurile ku tikombisa ni ku nghenelela eka timhaka ta swa tipolitiki a ri na khumemune wa malembe. Leswi a swo n'wi boha hikuva u tswaleriwe endyangwini lowu a wu hefemula ni ku khohlola timhaka ta swa tipolitiki. Mi nga rivali phela leswaku i n'wana sirha khomuredi Govan Mbeki na Empainette Mbeki. Hi lembe ra 1959 u hlongoriwile exikolweni xa Lovedale hikwalaho ka migingiriko ya yena eka swa tipolitiki. U bohekile ku hetisa tidyondzo ta yena ta ka matiriki kumbe giredi 12 a ri ekaya. Ku suka kwalaho u tikumile a ri eJoni laha mikarhi yo tala a a tshama na Walter Sisulu a karhi a dyondza swo tala hi timhaka ta swa tipolitiki. Hikwalaho ka xiyimo xa tiko ni ku tinyiketa ka yena eka migingiriko yo lwela timfanelo ta hina vambuyangwana, hi 1962 u bohekile ku songa rigogo ra ha tsakama a balekela eZimbabwe, endzhaku hiloko a tlulela eTanzania. Ku suka laha u tsemakanye maganga ni malwandle a kongoma etikweni ra Nghilandi. Loko a ri kwale handle, a a ri karhi a tirha hi matimba a hlohlotela ni ku vumba nyandza leyi tiyeke ya vantshwa va ANC laha tikweni. U tirhile swinene na OR Tambo na Yusuf Dadoo, tin'wana ta tinghanakana leti tirheleke tiko ra hina hi moya ni nyama. Hi lembe ra 1970 u yile eSoviet Union ku ya tokota hi swa tinyimpi. Kona hi lembe leri u vuyile eLusaka laha a nga fika a hlawuriwa ku va matsalana wa *Revolutionary Council*. Vuleteri bya huvo leyi hi byona byi nga ninginisa mfumo wa xihlawuhlawu wu kondza wu ku Xikovela i hosi. Migingiriko yin'wana leyi tumbeleleke vanhu leyi nhloko leyi yi yi tirheke hi leyi: mukondleteri wa hofisi ya ANC eBotswana, muyimeri wa ANC eSwazini ni le Nigeria, u vile dayirekitara ya swa mahungu laha a nga tirha swinene ku hlohlotela misava hinkwayo ku lwa ni xihlawuhlawu etikweni ra hina. U tlhele a va murhangeri wa ndzawulo ya swa matikomambe naswona u tirhile swinene eka ku lulamisa mbhurisano lowu nga hi tsavula emilon'wini ya tinghala ta xihlawuhlawu. Hi lembe ra 1993 u hlawuriwile ku va murhangeri wa vandla ra ANC. Migingiriko ya yena hi yona yi nga endla leswaku Presindente Mandela a n'wi veka ku va xandla xa yena hi lembe ra 1994.

Hi siku ra 16 Khotavuxika 1999 tiko ra Afrika-Dzonga ri n'wi xiximile hi ku n'wi veka ku va Presidente wa tiko loko mukhalabye, yena kokwana Mandela a ya ku wiseni eka timhaka ta swa tipolitiki. Hikwalaho ka migingiriko ya yena, u tlhele a nyikiwa xitulu lexi hi lembe ra 2004.

Ku kombisa leswaku Mbeki a hi munhu wo tshama hi mavoko, u tile ni mhaka ya *African Renaissance* (ku nga mhaka yo tipfuxa ni ku hlonipha mikhuva ya hina Maafrika). Hi vutlhari bya yena u swi kotile ku aka vuxaka ni ku sayina mitwanano yo hambanahambana ni matiko mambe, leswi pfunaka ku hluvukisa ni ku aka tiko ra hina hi ku angarhela. Hi nga ka hi nga hetu nkarhi hi ku boxa matiko wolawo hikuva ya tele ngopfu. Namuntlha ku ni ku rhula eLibya na le Democratic Republic of Congo hikwalaho ka mitirho ya yena. Hi nkarhi lowu wa vurhangeri bya yena, vamanana vo tala va tlakusiwile va nghena eka switulu swo hambanahambana swa vurhangeri bya xiyimo xa le henhla. Eka tikonkulu ra Afrika ku hava tiko leri phikizanaka na tiko ra hina hi ku tekela vavasati enhlokweni. Loko vamanana va Afrika-Dzonga vo hluleka ku khensa nkulukumba loyi, va ta va va lo va lowa. Handle ka timhaka leti, swi tele leswinene leswi hi nga swi boxaka hi nhenha leyi, kambe ku hlaya swona hi xin'wexin'we ku ngo va ku twa khwiri ku pandza. Hambiswiritano, laha tikweni ya kona mabofu man'wana lama nga voniki leswi nkulukumba loyi a hi endleleke swona. Volavo a hi nge va soli, hikuva un'wana ni un'wana u ni mfanelo yo humesa mavonelo ya yena, naswona van'wana va tala ku khensa munhu ntsena loko a funyile buwa.

SWIVUTISO:

- 1.1 Hikwalaho ka yini Thabo Mbeki a hlongoriwile exikolweni? (1)
- 1.2 Xana hi yihi dyondzo leyi Thabo Mbeki a nga tokota hi yona? (1)
- 1.3 Hlamula u ku **hi swona** kumbe **a hi swona**, kutani u seketela nhlamulo ya wena.
  - 1.3.1 Thabo Mbeki u kulele eBotswana loko a ta va a balekile laha tikweni. (3)
  - 1.3.2 Thabo Mbeki a nga tivi nchumu hi swa tinyimpi. (3)
  - 1.3.3 Nkulukumba Mandela a a tshembile ngopfu Thabo Mbeki. (3)
- 1.4 Nyika tinhlamuselo ta swivulwa leswi nga laha hansi:
  - 1.4.1 O.R. Tambo na Dadoo va tirhele tiko hi moya ni nyama. (2)
  - 1.4.2 Ndyangu wa ka Mbeki a wu hefemula ni ku khohlola tipolitiki. (2)
  - 1.4.3 Ku mi hlayela swona hi xin'wexin'we ku ngo va ku twa khwiri ku pandza. (2)
- 1.5 Matiko yo fana na Zimbabwe, Tanzania na Botswana ya pfunile swinene ku herisa xihlawuhlawu laha tikweni. Seketela mhaka leyi. (2)

- 1.6 Vandla ra ANC ri nga ka ri nga rivariwi eka matimu ya Afrika-Dzonga. Boxa mhaka ya nkoka leyi ri nga yi endla. (2)
- 1.7 Vanhu lava a va lwa ni mfumo wa xihlawuhlawu a va ri ekhomyeni swinene. Paluxa timhaka timbirhi ntsena leti vanhu lava a va hlangana na tona. (4)
- 1.8 Xana wena u navela ku va yini evuton'wini bya wena? Seketela nhlamulo ya wena. (3)
- 1.9 Nyika xitshuriwa lexi nhlokomhaka leyi faneleke. (2)

[30]**NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30****XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA****XIVUTISO XA 2**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u tsala nkomiso/nkatsakanyo wa xona hi marito ya wena n'wini ya le xikarhi ka 80 - 90. U nga onhi mongo wa xona.

Mhaka ya madzolonga ya le mindyangwini i mhaka ya khale swinene kambe eka mikarhi ya sweswi hi kona yi tekeriwaka enhlokweni. Leswi swi endliwa ngopfu hikokwalaho ka mfumo lowu hi nga eka wona wa xidemokirasi. Mfumo lowu wu lava leswaku munhu un'wana na un'wana a hanya a tshunxekile handle ka ntshikelelo wo karhi, naswona wu le ku ringeteni hi matimba ku herisa mhaka ya ku himetelana na ku yayarhelana ka swirho swa mindyangu. Hikwalaho vanhu lava kumekaka va karhi va tikisela van'wana ku hanya hi ku rhula va fanele ku xupuriwa swinene.

Madzolonga lawa ya tala ku sungula exikarhi ka nuna na nsati, kutani ya tlulela eka vana, mikarhi yin'wana na le ka maxaka hinkwawo ya muti wolowo. Hi mikarhi yo tala lexi vangaka madzolonga ya muxaka lowu i ku kala ka ku hloniphana, ku tshembana, makwanga ya mali na mintshikelelo yin'wana na yin'wana exikarhi ka nuna na nsati. Kutani vanhu va sungula ku n'wayan'wayana hi marito, ku rhwerhwembulana na ku navelelana swilo swo biha.

Loko xiyimo xi te tani, hakanyingi vatatana va tala ku teka swibamu va yayarhela mindyangu ya vona. Vavasati vona va tala ku hirha tinsulavoya leswaku ti herisa vanuna va vona. Mhaka leyi vavaka hi leswaku loko vanhu vo tani va kumeka va tala ku ya bolela ejele, mindyangu ya vona yi sala evuswetini. Vanhu va ka hina va fanele ku tsundzuxiwa leswaku timhaka to tani ti nga papalatiwa. Loko xiyimo xi bihile hi nga ya kombela ku pfuniwa hi maxaka, vasoxaliweka hambu maphorisa. Leswi hi swona swi nga ponisaka na ku hlayisa tiko ra hina.

Loko ku sungula nxungeto wa madzolonga vanhu a va kombele ku pfuniwa eka tindhawu leti faneleke. Hina vanhu hi fanele ku tiva leswaku a ku na xiphigo lexi xi nga tsandzaka ku lulamisiwa laha misaveni. Vanhu a va tshike ku tirhisa xifafa hi ku teka vutomi bya van'wana na bya vona. Vaaki a hi lemukisaneni hi ku biha ka mhaka leyi ya madzolonga emindyangwini. Hi nga dlayaneni, tindlela to ololoxa swiphigo ti tele laha misaveni.

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVO RIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3.1**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi swi nga ehansi ka xona.

A SWI NGE KOTEKI

Tinxangwana ti pfukile ti tilulamisa hi nkarhi wa mahlambandlopfu leswaku ti kota ku khoma nkarhi lowu vekiweke wa awara ya khume nimixo. A wu ri nkarhi lowu mufundhisi a a fanele ku katekisa nkhuvo na ku hlanganisa vatekani vambirhi lava va tikhomeke ku fikela nkarhi lowu wa ximfumo. Thapelo Maponya a a fanele ku nghena evukatini na xirhandzwa xa yena Tiyiselani Maringa. Muganga hinkwawo wa ka Makoxa a wu pfuma hi huwa ya ntsako wa vakon'wana vo huma eka Hosi Maake le Tikilayini. Wolowo a wu ri ntsako wa ku vuyisa mati, hikuva jaha ra ka Maponya a ri humesile tihomu ta ku lovola ntombi ya ka Maringa. Xuma lexi va xi koxeke, a ku nga ri ku koxa a ko va ku ala. Va koxile R40 000, va vula leswaku ntombi ya vona yi dyondzile swinene hikuva yi endlile tidyondzo ta vudokodela bya meno. Va ka Maponya, hambileswi na yena Thapelo a endleke tidyondzo toleto, a va kalangi va konanisa, va lo humesa mali hinkwayo hi mbilu yo basa paa!

Kunene loko ku ba awara ya khume nimixo, vanhu a va tshameterile ehansi ehloveni ya vaaki ya Giyani. Ntlawa wa vuyimbeleri wa Tinyungubyiseni Gospel Choir a wu ri karhi wu chaya timbila ta wona wu nyanyula ntshungu lowu ngi wu tate holo. Vakhegula a va ri karhi va ba swivuvutana loko vakhalabye ni majaha va ri karhi va chaya makhwela. A ko huu, hi ntsako! Ntirho wu vuye wu sungula hi xikhongelo, endzhaku hiloko mufambisi wa ntirho a kombela mufundhisi ku ta ta endla ntirhonkulu wa siku. Loko Mufundhisi Zinjivha a nga si va hlanganisa, u sungurile hi ku vula leswi: "Loko ku ri na un'wana loyi a tivaka lexi nga sivelaka lavambirhi leswaku va tekana, a a xi vule sweswi, swi nga ri tano a miyela hilaha ku nga heriki."

Mukhalabye un'wana hiloko a ku kakatsuku, a tsutsumela emahlweni a fika a ku: "A swi nge koteki leswaku vana lava va tekana". Mhaka leyi nga hlamarisa ntshungu hi leswi swivongo swa vatekani ni xa mukhalabye a swi hambanile. Thandlakambirhi, Tiyiselani u mame na ku dyondza Xitsonga, loko Thapelo a mamile na ku dyondza Xipedi.

Mukhalabye u sindzisekile ku hlamusela leswaku vana lava va lo nyikeriwa hi va xibedhlele leswaku va hlayisiwa na ku kurisiwa hi va ka Maponya na va ka Maringa endzhaku ka loko mana wa vona a lovile loko a heta ku va tswala. Vana lava va vonanile loko va ri karhi va yisa tidyondzo ta vona emahlweni le Yunivhesiti ya Limpopo. Mhaka leyi na vona yi va hlamariseke hileswi havambirhi va tswariweke hi siku ra 9 Dzivamisoko 1980. Kumbexana leswi hi swona leswi nga kondletela ndzilo wa rirhandzu. Nkateko wa kona hileswi va nga famba hi nawu wa kereke, a hi ta vulavula mati se ma halakile. Kunene ngati ya rixaka ya tivana, kambe eka Thapelo ku vile nkuwa wa le kaya manavetana. Nkhuvo luwani wa vukati wo namba wu herisa xisweswo. Mukhalabye u yi lamurile. U herisile mihlolo ya rivala. Vana va munhu va tekana? Kunene a swi koteki, swa hlola.

SWIVUTISO

- 3.1.1 Eka xivulwa lexi nge: "Tintombi ti tilulamisile nimixo leswaku ti kota ku **khoma** nkarhi lowu vekiweke", rito ra '**khoma**' ri nyika nhlamuselo ya leswaku tintombi ti tilulamisile leswaku ti nga hlweli/siyiwi hi nkarhi.
- Xana rito '**khoma**' eka xivulwa lexi landzelaka ri nyika nhlamuselo yihi?
- Loko Mufundhisi Zinjivha a ha vulavula ni vatekani, hiloko mukhalabye un'wana a n'wi **khoma** nomu. (2)
- 3.1.2 Nyika nhlamuselo ya xivulavulelo lexi tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
- Wolowo a wu ri ntsako wa **ku vuyisa mati**, hikuva jaha ra ka Maponya a ri humesile tihomu ta ku lovola ntombi ya ka Maringa. (2)
- 3.1.3 Hlawula nhlamulo yin'we leyi yi nga yona eka leti ti nga endzeni ka swiangi.
- Eholweni ya vaaki va Giyani (**hilaha/hi laha**) ku nga khomeriwa nkhuvo wa vukati wa Thapelo na Tiyiselani. (1)
- 3.1.4 Nyika ritofularha ra rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
- Tinxangwana ti pfukile ti tilulamisa hi nkarhi wa **mahlambandlopfu**. (1)
- 3.1.5 Xiya swivulwa leswi landzelaka, kutani u kombisa ku hambana ka swona ku ya hilaha mabumabumeri lama tikisiweke ya tirhisiweke hakona.
- (a) Loko ku ri na un'wana loyi a tivaka lexi xi nga sivelaka vanhu **lavambirhi** leswaku va tekana, a a xi vule sweswi. (2)
- (b) Loko ku ri na un'wana loyi a tivaka lexi xi nga sivelaka vanhu **vambirhi** leswaku va tekana, a a xi vule sweswi. (2)
- 3.1.6 Nyika nhlamuselo ya xivuriso lexi tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
- Kunene ngati ya rixaka ya tivana, kambe eka Thapelo ku vile **nkuwa wa le kaya manavetana**. (2)
- 3.1.7 Tihela u tsala xivulwa lexi landzelaka, kambe u sungula hi rihlanganisi leri tikisiweke:
- Tinxangwana ti pfukile ti tilulamisa hi nkarhi wa mahlambandlopfu **leswaku** ti kota ku khoma nkarhi lowu vekiweke wa awara ya khume nimixo. (1)

- 3.1.8 Tlhela u tsala xivulwa lexi landzelaka, kambe u sungula hi ndlela leyi kombisiweke endzeni ka swiangi:
Va ka Maringa va vula leswaku ntombi ya vona yi dyondzile swinene.
(Va ka Maringa va ri.....). (2)
- 3.1.9 Tlhela u tsala xivulwa lexi landzelaka, kambe u sungula hi ndlela leyi kombisiweke endzeni ka swiangi:
Ntlawa wa vuyimbeleri wa Tinyungubyiseni Gospel Choir a wu ri karhi wu nyanyula ntshungu lowu ngi wu tate holo hi timbila ta wona.
(Ntshungu.....) (1)
- 3.1.10 Xana riencisi leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka ri kombisa yini?
Mukhalabye un'wana hiloko a ku **kakatsuku**, a tsutsumela emahlweni. (1)
- 3.1.11 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka nkarhi wa sweswi.
Xuma lexi va xi koxeke, a ku nga ri ku koxa a ko va ku ala. (1)
- 3.1.12 Nyika nkomiso wa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
Mufundhisi Zinjhivha u sungurile ntirho hi xikhongelo. (1)
- 3.1.13 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka tlhelo ra nandzulo:
Va fambile hi nawu wa kereke. (1)

XIVUTISO XA 3.2

Xiya xitshuriwa ni xifaniso lexi landzelaka, kutani u hlamula swivutiso leswi swi nga ehansi ka xona:

Tiphine hi *ximun 'wana* eMagoebaskloof

[Xifaniso xi huma eka Magazini ya Skyways ya Ndzati 2007]

Nkhuvo wa lembe na lembe wo tlangela nguva ya ximun'wana, tanihi malembe, wu ta khomeriwa eHodela ya Magoebaskloof. Siku ku ta va ra 30 Ndzati 2009. Laha hi kona laha vapfhumba va nga tsakisa mahlo hi ku xiya switirhisiwa swa mitirho ya mavoko swa xintu swa tinxakaxaka, ku katsa swilo leswi vatliweke, leswi vumbiweke na leswi rhungiweke kunene. U nga kayeli! Ku nghena ko va ntsena R20.00 hi munhu. Tinyangwa ti ta pfuriwa hi awara ya nhungu nimixo, kasi khume ra vanhu lava nga ta hatlisa ku nghena va nga va na nkateko wo tiwinela R250,00.

SWIVUTISO

- 3.2.1 Hikwalaho ka yini nkhuvo lowu wu khomiwa hi n'hweti ya Ndzati? (2)
- 3.2.2 Hlamusela leswaku hikwalaho ka yini marito lawa ya mune ya ri ni tisayizi to hambana ta tifonto? (2)
- 3.2.3 Hlamula u ku **hi swona** kumbe **a hi swona**, kutani u seketela nhlamulo ya wena. Loko swi ta eka ndhawu leyi nkhuvo lowu wu khomeriwaka eka yona, swa tikomba leswaku ku na mboyamelatlhelorin'we. (3)
- 3.2.4 Tsavula xivulwa eka xinavetiso, lexi kombisaka leswaku vanavetisi va swi kota ku tirhisa ririmi ro onga vahlayi. (1)
- 3.2.5 Xana swifaniso swi pfuna yini eka xinavetiso lexi? (1)
- 3.2.6 Muteki wa xifaniso xa manana loyi a nga eka xinavetiso, a a ri eka mpfhuka wihi loko a xi teka? Hlawula wun'we eka leyi landzelaka: (**wa le kusuhi; wa le xikarhi; wa le kule**). (1)

[30]**NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30****NTSENGO WA TIMARAKA: 70**